

6. Ковалевский А. Ф. Путешествие богомольца в Козельщину для поклонения новопрославленной чудотворной иконе и в Киев / Ковалевский А. Ф. — М. : Б/и, 1884. — 47 с.

7. Крижанівський О. П. Історія Церкви та релігійної думки в Україні : у 3 кн. / О. П. Крижанівський, С. М. Плохій. — Кн. 3. Кінець XVI — середина XIX ст. — К. : Либідь, 1994. — 334 с.

8. Мартынов В. И. Пение, игра и молитва в русской богослужебной певческой системе / Мартынов В. И. — М. : Филология, 1997. — 219 с.

9. Vikman N. The Soundscape of Byzantine and Russian Monasteries / N. Vikman // The Voice, Silence and the Sacred in Soundscapes. — WFAE 2011 Paper Session. — The 6th of november, Ionian Academy, Corfu.

10. Некролог И. Чернявскому // Киевские епархиальные ведомости. — К., 1896. — № 8. — 16 апреля. — С. 319.

11. Пархоменко Л. О. Легендарний Яків Калішевський в українській хоровій культурі / Л. О. Пархоменко // Музична україністика: сучасний вимір. Збірка наукових статей на пошану д. м. Л. Пархоменко. — Вип. 1. — К., 2005. — С. 35–57.

12. Пассек В. Очерки России / Пассек В. — СПб., 1858. — Кн. 1. — 137 с.

13. Ричка В. М. Київ — другий Єрусалим (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі / Ричка В. М. — К. : Інститут історії України НАН України, 2005. — 243 с.

14. Смолина О. О. Специфика «монастырского» и «монашеского» в православной христианской культуре / О. О. Смолина // Культура и цивилизация. — М., 2011. — № 1. — С. 37–50.

15. Титов Ф. Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской Лавры и г. Киева / Титов Ф. — К., 1910. — 99 с.

16. Центральний державний архів України в місті Києві (далі — ЦДАК), ф. 184, оп. 1, спр. 14, 85 арк.

17. ЦДАК України, ф. 184, оп. 1, спр. 26, 43 арк.

18. Чайковский П. И. Литературные произведения и переписка / Чайковский П. И. — Т. X. — М., 1966. — 317 с.

19. Шереметев С. Д. Описание России. Киев / Шереметев С. Д. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1893. — 251 с.

М. В. Широколава

УДК: 37.046.12:342.5(477.54/.62)

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНОГО СКЛАДУ ЗЕМСТВ СЛОБОЖАНЩИНИ НА ЇХНЮ ДІЯЛЬНІСТЬ У РОЗБУДОВІ ПОЧАТКОВОЇ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

У статті проаналізовано вплив соціального складу земських установ Слобожанщини на їхню діяльність у початковій народній освіті в другій половині XIX — на початку XX ст.

Ключові слова: громадськість; виборча система; соціальний склад; початкова освіта; органи місцевого самоврядування.

В статье проанализировано влияние социального состава земских учреждений Слобожанщины на их деятельность в начальном народном образовании во второй половине XIX — в начале XX вв. Освещены направления деятельности органов местного самоуправления в развитии начального образования. Исследована зависимость деятельности земств в области начального образования от количества представителей отдельных социальных групп в органах местного самоуправления.

Ключевые слова: общественность; избирательная система; социальный состав; начальное образование; органы местного самоуправления.

The article tells us about the reform of local government of the Russian Empire in the middle of the 19th ct., which also extended on the Kharkiv province. The essence of an electoral system which formally provided the equal rights for all social categories of the population, but actually limited electoral rights to class privileges and a property qualification is revealed in this article. It gave unilateral advantages to the local nobility. The dependence of local government activities in the development of primary education from social composition of these bodies is considered on the example of the Kharkiv province. Thus the settled thesis about low activity in the sphere of primary education, as a consequence of prevalence of noblemen in body of a local government is disproved. It is specified how by the efforts of local government of the Kharkiv province the school net extended, training of teachers was carried out, the system of final examinations was changed. It tells about the opposition of local government with representatives of the state power, which tried to limit the influence of the community on the development of a national education in the region.

Keywords: community; electoral system; social structure; primary education; local government.

Коли набуло чинності «Положення про губернські та повітові земські установи», то вперше в Російській імперії з'явилася можливість створити органи місцевого самоврядування. Це був перший крок до громадянського суспільства. Саме земські установи стали ареною найактивнішої боротьби громадянських діячів за початкову народну освіту. Значні досягнення в розбудові останньої на Слобожанщині по праву належать місцевим земствам.

Водночас статистичні дані свідчать про значну нерівномірність темпів і обсягів розвитку початкової освіти в різних земствах Харківщини. Чинники, які впливали на освітню діяльність земств Слобожанщини, залишаються не достатньо дослідженими. Зокрема не вивчено проблему за-

лежності розвитку мережі початкових шкіл у окремих земствах Харківської губ. від соціального складу земських установ.

В цілому історія створення, ролі та діяльності земств привертала увагу дослідників іще в дореволюційний період. Проте частину цих праць присвячено земському рухові в цілому, лише побіжно там згадується Слобожанщина [3; 7; 29]. В працях інших дослідників увагу зосереджено на фінансуванні початкової народної освіти [2, с. 13–14; 35, с. 56–57]. Заслужують на увагу праці, в яких віддзеркалено протистояння між земствами й училищною інспекцією [10, с. 331–334; 20, с. 90–92; 21, с. 257–268; 27, с. 5–6] Значну увагу освітній діяльності органів самоврядування Харківщини присвятили Б. Веселовський та В. Трутовський [4, с. 317–330; 36, с. 31, 48–52, 78–244]. На початку ХХ ст. вийшли друком праці С. Вітте, В. Григор'єва, С. Рождественського і С. Шипова-Шульца [5; 8; 34; 37]. Автори проаналізували функціонування земських установ, визнали заслуги земств, проте водночас наголосили на важливій ролі держави в розбудові початкової освіти.

Радянські дослідники критично ставились до діяльності земств, наголошували на класовій сутності органів місцевого самоврядування і вважали їх малоефективними установами [11; 12; 17; 18; 19].

Серед сучасних слід виділити наукові праці О. І. Мармазової [28], яка дослідила просвітницьку діяльність земств у масштабах всієї України, Л. В. Корж [25], увагу якої зосереджено на вивченні освітньої діяльності земств Слобожанщини та можливості використання досвіду їхньої діяльності в зазначеній сфері, Т. М. Кравченко [24], в яких досліджено розвиток початкової освіти на Харківщині в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст., С. М. Жукова [14], котрий дослідив розвиток земської освіти в Харківській губ. Проте в цих працях не розглянуто залежність між активністю органів місцевого самоврядування та їхнім соціальним складом. Дослідженню системи виборів до земських установ Харківської губ. присвячено статтю Н. В. Проць [33], але увагу її автора зосереджено на власне системі виборів, віддзеркалено кількість представників різних суспільних станів та зміни всередині груп гласних губернського й повітових земств.

Джерельною базою статті є нормативні акти [32], видання загальноросійських органів влади [30] та матеріали Державного архіву Харківської обл. [9].

Мета статті — встановити залежність між результатами діяльності слобожанських земств у початковій народній освіті та соціальним складом органів місцевого самоврядування.

Реформи другої половини ХІХ ст. сприяли значним зрушенням у житті населення Російської імперії в цілому і Слобожанщини зокрема. Ство-

рювались органи місцевого самоврядування — губернське й повітові земства, а також міські думи. Уряд передбачав, що органи місцевого самоврядування виконуватимуть господарські завдання: облаштування населених пунктів, медичне обслуговування населення, догляд за шляхами й мостами тощо.

Щоб забезпечити контроль над земствами і обмежити їхню громадську активність «Положенням про губернські та повітові земські установи» від 1 січня 1865 р. запроваджувалась комбінована система виборів [31]. Вона поєднувала становий підхід з принципом майнового цензу. Це давало можливість заздалегідь планувати кількість виборців від станів і регулювати їх співвідношення в земських установах. Як зазначила в статті Н. В. Проць, «чисельна більшість дворянських депутатів у земських зборах у 1860-ті роки визначала політику органів місцевого самоврядування, як у повітових так і в губернському земстві» [33, с. 59].

Ще більше переваг під час виборів до земств дворяни отримали, коли набуло чинності «Положення про земські установи» від 12 липня 1890 р., яке фактично скасувало всестановість органів місцевого самоврядування [32, с. 9, 11].

В. Трутовський у праці під редакцією Б. Веселовського відзначав, що головною перешкодою в діяльності органів місцевого самоврядування були класові суперечності в них [36, с. 31].

Не підлягає сумніву, що, сприяючи збільшенню чисельності представників дворянства в органах місцевого самоврядування, уряд прагнув стримувати освітню діяльність земств. Відсторонившись від фінансування початкової народної освіти, урядовці сподівалися, що її розбудова зійде нанівець сама собою. Окрім того, було обмежено права земств в управлінні початковою освітою. Земства могли найняти приміщення для школи, взяти на себе її утримання, призначати вчителів, але не мали права втручатись у навчальний процес, розробляти програми, контролювати виховну діяльність.

Проте громадська активність в освіті виявилася нестримною. Часто ініціатива створення початкових навчальних закладів ішла від сільських громад, готових фінансувати навчальні заклади. Вирішивши фінансову проблему, сільські громади стикалися з іншими — підбором учителів, їхньою професійною підготовкою, забезпеченням початкових шкіл підручниками та навчальними посібниками. Тут на допомогу приходили земства. Відповідно до проблем народної освіти, діяльність земств спрямовувалась на вирішення конкретних завдань. Земства Харківської губ. надавали місцевим громадам фінансову допомогу, відкривали початкові навчальні заклади, опікувались кадровим забезпеченням народної освіти та рівнем професійної підготовки вчителів.

Освітня активність земств Слобожанщини була дуже нерівномірною. Частина її дослідників пов'язує це з соціальним складом земств. Зокрема Л. Бадя зазначала, що склад земств Харківської губ. «був строкатим, що знайшло своє відображення і в земській роботі з народними вчителями... у південних повітах, де переважали великі землеволодіння і, відповідно земства мали консервативну спрямованість...» [1, с. 83].

Проте певні факти діяльності органів місцевого самоврядування та їхніх представників дають змогу поставити це твердження під сумнів.

Найбільшу активність у розбудові мережі початкових шкіл на Слобожанщині виявило Старобільське повітове земство. Вже на другий рік існування воно відкрило 43 земські школи [30, с. 235]. При цьому Старобільський повіт був розташований на південному сході Харківської губ. Відповідно до «Положення про губернські та повітові земські установи» тут мали право обиратися за першою курією землевласники, в яких було не менше, ніж 250 дес. землі. Земство повіту вважалось консервативним.

Ще одним важливим напрямом у освітній діяльності земств була організація педагогічних курсів. Педагогічні курси, які створили земства Харківської губ., вважались одними з найкращих у Російській імперії. На початок ХХ ст. губернське й повітові земства разом витрачали на організацію та проведення курсів по декілька тисяч рублів щороку. Окрім того Вовчанське, Сумське й Охтирське земства проводили вчительські курси в межах повітів [13, с. 85]. Слід зауважити, що в згаданих земствах на початку ХХ ст. дворяни мали незаперечну перевагу серед земських гласних. У Вовчанському земстві з 42 гласних 1907 р. дворянами були 20 і 21 — 1913 р., в Сумському 24 з 35 — 1907 р. і стільки ж з 39 — 1913 р., у Охтирському 16 представників дворянства з 27 гласних 1907 і 17 з 29 — 1913 [33, с. 62].

Усунувшись від розбудови початкової народної освіти, державні органи влади віддали в руки земств право затверджувати на посаду вчителів. Земства не поступалися цим правом перед інспекторами народних училищ. Прагнучи змінити ситуацію Міністерство народної освіти 1900 р. запропонувало земствам грошову субсидію на утримання початкових училищ за умови, що земства відмовляться від права призначати вчителів. Досить красномовно, що всі земства Харківської губ., незважаючи на соціальний склад, відмовились від цієї пропозиції [22, с. 149].

Суперечить також усталеній думці про гальмування розвитку початкової народної освіти внаслідок консервативних течій у земствах діяльність Василя Григоровича Колокольцева. Сучасники давали йому досить красномовні характеристики. В часи громадянської війни біла преса зображувала його як політика, який прихильно ставився до ідеї максимально зберегти велике поміщицьке землеволодіння. Такої думки дотримувався й осо-

бисто А. Денікін, вважаючи В. Г. Колокольцева консерватором, що дбає лише про інтереси великих поміщиків. Але, очолюючи Вовчанське повітове земство, він у 1910–1913 рр. вивів Вовчанський повіт на друге місце в імперії за темпами розвитку культури, освіти й статків населення [26, с. 142]. Саме Вовчанське повітове земство стало новатором в організації випускних іспитів у земських школах. З 1910 р. у зазначеному повіті запроваджено систему групових іспитів. Було створено дев'ять екзаменаційних пунктів, між якими розподілялись усі 150 земських шкіл Вовчанського повіту. Випускні іспити проводились у два етапи — в першій половині дня проводився письмовий, а по перерві на обід — усний. Незважаючи на суттєві витрати, земство після завершення екзаменів влаштовувало для дітей феєрверк, виступи творчих аматорських колективів, катання на човнах, тож іспит «з екзакуції... міг перетворитись на справжнє дитяче свято» [15, с. 61]. Ініціативу Вовчанського земства підхопили Харківський, Богодухівський, Сумський повіти, а також низка повітів Курської та Московської губ.

Земства Слобожанщини наполегливо долали спротив органів влади втручання громадськості в навчальний та виховний процеси. 1910 р. в Харкові було створено спеціальну комісію з розробки методичного забезпечення навчання в початкових народних училищах. В результаті було прийнято нові програми для початкових училищ, які набули чинності 1913 р. Початкова освіта набула практичнішого спрямування, вчитель отримав більше самостійності в організації навчання [16, с. 217].

Неоднозначною була освітня діяльність Харківського губернського земства. На початку діяльності воно не виявляло особливої активності в розбудові початкової освіти. 1870 р. губернське земство розподілило видатки на освіту так: на допомогу жіночим школам 976 руб., на утримання земських стипендіатів — 3960 руб., у пенсійний фонд учителів 500 руб. Загалом витрати на освіту становили 1,5% загальних витрат Харківського губернського земства, а за призначенням було витрачено 2451 руб. або 0,8% коштів, закладених у земський бюджет на розвиток освіти [9, арк. 76–77]. Витрат на початкову освіту взагалі не було передбачено. Ситуація змінилася 1897 р., коли губернська земська управа ухвалила щороку виділяти на розвиток початкової освіти 200 тис. руб. [22, с. 149]. Дворяни мали перевагу в губернській земській управі і до, і після виходу положення 1890 р. [33, с. 63]. При цьому Харківське губернське земство Т. М. Кравченко охарактеризувала як прогресивне «за політичною орієнтацією» [23, с. 140].

Це дає підстави стверджувати, що діяльність земств Харківщини в початковій народній освіті не мала консервативного спрямування.

Усвідомивши, що розвиток земської освіти неможливо зупинити, навіть регулюючи соціальний стан земств, уряд вдався до інших заходів.

1884 р. було видано «Правила про церковнопарафіяльні школи». Уряд виділяв щедрі субсидії на їхній розвиток, створюючи протидію земській школі й намагаючись позбавити громадськість лідерства в розвитку початкової народної освіти.

Таким чином, земська реформа була досить обмеженою від самого запровадження. Допускаючи громадськість до місцевого самоврядування, уряд одночасно прагнув утримати громадський рух у певних межах. Для цього було створено систему виборів, яка надавала можливість провести до складу органів місцевого самоврядування визначену кількість гласних від різних станів. Заздалегідь обумовлена чисельна перевага дворянського стану серед гласних земств давала уряду можливість сподіватися на обмежене втручання земств у проблеми суспільного життя, зокрема в розвиток початкової народної освіти. Проте факти свідчать, що ці розрахунки не виправдались. Перевага дворян серед гласних у земствах не призводила до обов'язкового ретроградства в органах місцевого самоврядування. Нерівномірність результатів діяльності земств Слобожанщини в розбудові початкової народної освіти є результатом впливу комплексу факторів — економічних, суспільно-політичних та інших. Соціальний склад земств, безумовно, позначався на їхній освітній діяльності, але не мав вирішального значення.

Перспективним у плані подальших досліджень теми видається аналіз освітньої діяльності кожного повітового земства Харківської губ. при паралельному дослідженні соціального складу земств. Також заслуговує на увагу дослідників освітня діяльність окремих земських діячів, незалежно від їх соціальної належності. Не підлягає сумніву, що дворянство було далеко не однорідною соціальною верствою, тому на окреме вивчення заслуговує участь дворянства Харківської губ. в громадській діяльності загалом і в розбудові початкової народної освіти зокрема. Увага науковців також може бути спрямованою на вивчення економічного стану поміщицьких маєтків дворян Харківщини, оскільки громадська діяльність у Російській імперії не давала ніяких матеріальних або соціальних пільг. Окрім того, досі не повністю досліджено вплив економічного стану окремих повітів Слобожанщини на діяльність місцевих земств у початковій народній освіті.

1. Бадья Л. А. Хронологія проведення земствами України літніх вчительських курсів (друга половина XIX — початок XX ст.) / Л. А. Бадья // Історико-педагогічний альманах (збірка наукових праць): Збірник праць. — Умань, 2008. — С. 81–86.

2. Белокопский И. П. Земства и просвещение / И. П. Белокопский // Для народного учителя. — 1915. — № 7. — С. 10–16.

3. Васильчиков А. И. О самоуправлении: Сравнительный обзор русских и иностранных земельных и общественных учреждений [Текст]: в 3 т. / Васильчиков А. И. — СПб., 1869–1871.

4. Веселовский Б. Б. История земства / Веселовский Б. Б. — СПб. : Изд. О. Н. Поповой, 1911. — Т. 4. — 696 с.
5. Витте С. Ю. Самодержавие и земство / Витте С. Ю. — СПб. : Тип. В. Безобразов. и Ко, 1908. — 212 с.
6. Головин К. Наше местное управление и местное представительство / Головин К. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1884. — 158 с.
7. Градовский О. Д. Собрание сочинений: в 2 т. / Градовский О. Д. — Т. 2. История местного управления в России. — СПб., 1899. — 355 с.
8. Григорьев В. А. Эволюция местного самоуправления. Отечественная и зарубежная практика / Григорьев В. А. — М. : Тип. А. И. Мамонтова. — 1900. — 587 с.
9. Державний архів Харківської області, ф. 304, оп. 1, спр. 1231.
10. Джанишев Г. А. Эпоха великих реформ / Джанишев Г. А. — СПб. : Тип. Б. М. Вольфа, 1907. — 855 с.
11. Дякин В. С. Борьба течений в правящих верхах по вопросам внутренней политики (1907–1909 гг.) / В. С. Дякин // Кризис самодержавия в России. 1895–1917. — Л. : Наука, 1984. — С. 448–472.
12. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений в дореволюционной России / Ерошкин Н. П. — М. : Высшая школа, 1983. — 352 с.
13. Жуков С. М. Земські педагогічні курси для народних учителів Харківської губернії (друга половина XIX — початок XX століття) / С. М. Жуков // Вісник ХНУ ім. В. Н. Карабіна — 2010. — № 908 — С. 86–95.
14. Жуков С. М. Земські школи Харківської губернії (1865–1919 рр.): Автореферат дис. ... кандидата історичних наук: 07.00.01 «Історія України» / Жуков С. М. — Харків, 2012. — 18 с.
15. Жуков С. М. Організація випускних іспитів у земських школах Харківської губернії (друга половина XIX — початок XX століття) / С. М. Жуков // Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії: збірник наукових праць. — Харків : ХНЕУ, 2008. — Ч. IV. — С. 58–64.
16. Жуков С. М. Реалізація проекту запровадження загальної початкової освіти у Харківській губернії на початку XX ст. / С. М. Жуков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. — Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. — Вип. 11. — С. 212–221.
17. Зайончковский П. А. Российское самодержавие на рубеже 1870–1880 годов / Зайончковский П. А. — М. : МГУ, 1964. — 512 с.
18. Зайончковский П. А. Российское самодержавие в конце XIX столетия (политическая реакция 80-х — начала 90-х годов) / Зайончковский П. А. — М. : Мысль, 1970. — 444 с.
19. Захарова Л. Г. Земская контрреформа 1890 г. / Захарова Л. Г. — М. : МГУ, 1968. — 180 с.
20. Корнилов А. А. Курс истории России в XIX в. / Корнилов А. А. — М. : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1912. — Ч. 2. — 272 с.
21. Корнилов А. А. Курс истории России в XIX в. / А. А. Корнилов. — М. : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1914. — Ч. 3. — 330 с.
22. Кравченко Т. М. Діяльність місцевого самоврядування на Харківщині в розв'язку початкової освіти (друга половина XIX — початок XX ст. / Т. М. Кравченко // Збірник наукових праць. Серія: Історія і географія. — Вип. 1 — X., 1997. — С. 144–155.
23. Кравченко Т. М. Початкова освіта Харківщини у другій половині XIX — на початку XX століть: здобутки та проблеми / Т. М. Кравченко // Збірник наукових праць. Серія: Історія і географія. Вип. 7 — X., 2001. — С. 137–141.

24. Кравченко Т. М. Розвиток початкової освіти на Харківщині в другій половині XIX — на початку XX ст. : Автореферат дис. ... кандидата історичних наук: 07.00.01 «Історія України» / Кравченко Т. М. — Харків, 1999. — 17 с.

25. Корж Л. В. Освітня діяльність Земств Харківської губернії (в кінці XIX — на початку XX століття): автореферат дис. ... кандидата педагогічних наук: 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Корж Л. В. — К., 1999. — 19 с.

26. Корновенко С. В. Участь В. Колокольцева у розробці проекту аграрної реформи денікінського уряду / С. В. Корновенко // Український історичний журнал. — 2013. — № 3 — С. 140–151.

27. Кузьмин-Караваев В. Д. Из эпохи освободительного движения до 17 октября 1905 года / Кузьмин-Караваев В. Д. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1907. — 196 с.

28. Мармазова О. І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX — початок XX ст.): Автореферат дис. ... кандидата історичних наук: 07.00.01 «Історія України» / Мармазова О. І. — Донецьк, 1998. — 16 с.

29. Мордовцев Д. Л. Десятилетие русского земства. (1864–1875 гг.) / Мордовцев Д. Л. — СПб. : Тип. А. А. Красовского, 1877. — 373 с.

30. О мерах, принятых уездными земскими собраниями для содействия народному образованию // Журнал министерства народного просвещения. — 1867. — С. 224–239.

31. Полное собрание законов Российской империи : в 55 т. — Т. 39. Собр. 2-е (1825–1881 гг.). — Отд. 1. — Ст. 40457. — СПб., 1865.

32. Положение о губернских и уездных земских учреждениях, утверждённых 12 июня 1890 г. — СПб., 1890.

33. Проць Н. В. Вибори земських установ Харківської губернії / Н. В. Проць // Вісник НТУ «ХП». — 2013. — № 65. — С. 56–66.

34. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902 / Рождественский С. В. — СПб. : Государственная тип., 1902. — 785 с.

35. Скалон В. Ю. Земские взгляды на реформу местного управления. Обзор земских отзывов и проектов / Скалон В. Ю. — М. : Печатня С. П. Яковлева, 1884. — 236 с.

36. Трутовский В. Е. Современное земство / Трутовский В. Е. — Пг. : Изд. П. И. Певина, 1915. — 288 с.

37. Шипов-Шульц С. А. Закон и земство / Шипов-Шульц С. А. — СПб. : Государственная тип., 1900. — 377 с.

О. В. Мартинюк

УДК: 94(477)«19»:324

ВИБОРИ ДО ПЕРШОЇ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ І ПРАКТИКИ ДЕМОКРАТІЇ В КИЇВСЬКОМУ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВІ

На матеріалі Київської, Волинської та Подільської губ. розглядаються фактичні способи реалізації свободи виборів, публічних зібрань і преси на початку 1906 р. — перед скликанням Першої Державної Думи Російської імперії.